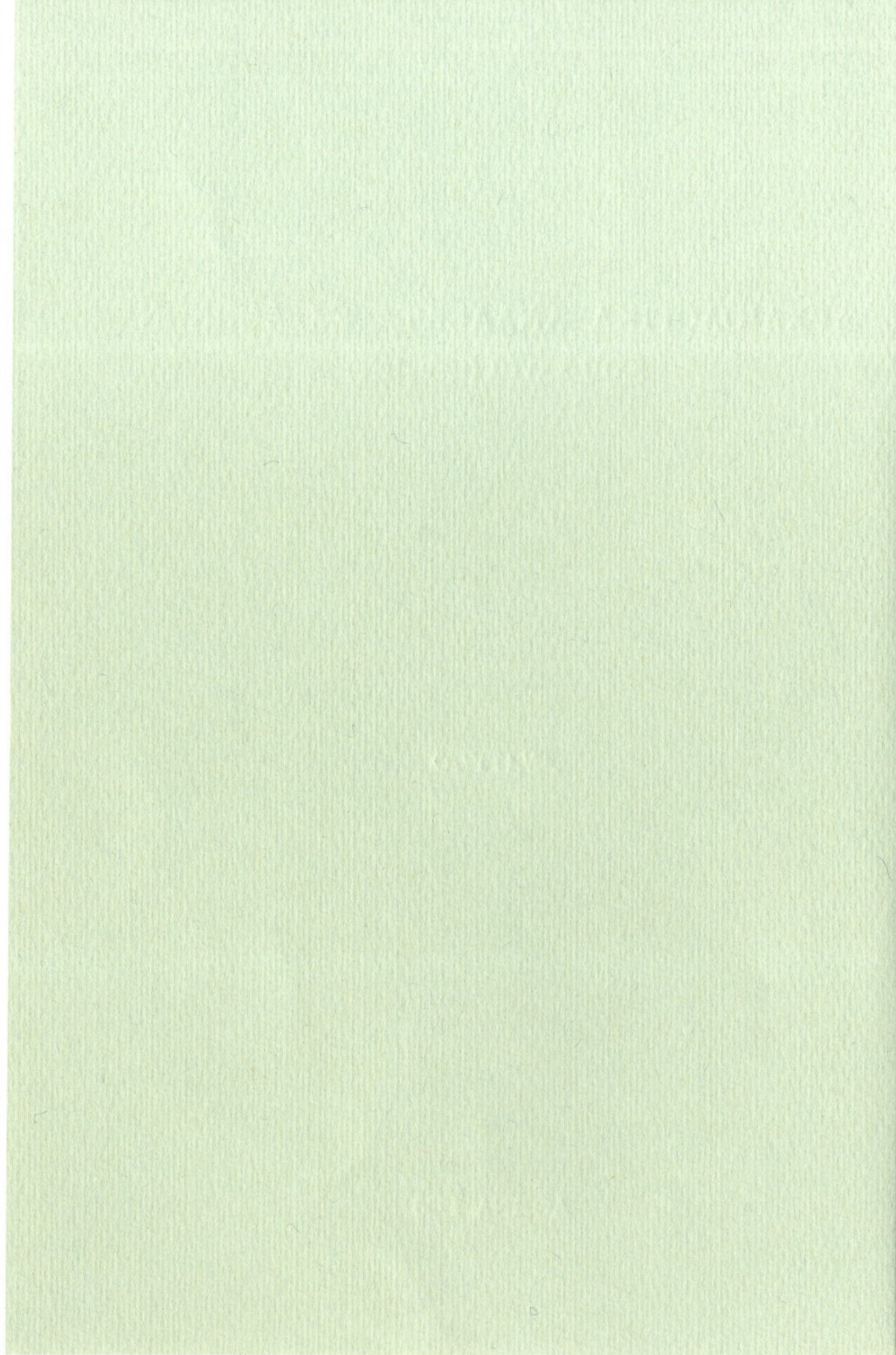

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
XXIII-XXVIII (1990 - 1995)

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΑΘΗΝΑ 1998

ΤΡΑΠΕΖΟΦΟΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ ΒΕΛΕΝΗ

Το τραπεζοφόρο με αριθ. ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 19116¹ είναι ένα σύμπλεγμα Διονύσου με Σάτυρο. Βρέθηκε το 1992 στο νοτιότατο χώρο της ανατολικής πτέρυγας της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης², στο πέμπτο ανασκαφικό στρώμα, σε βάθος από 18,50 μέχρι 17,60 μ. από τη θάλασσα³ (εικ. 1). Το μάρμαρο είναι λευκό, λεπτόκοκκο. Το συνολικό σωζόμενο ύψος του είναι 0,72 μ. Το σωζόμενο ύψος της μορφής του Διονύσου είναι 0,555 μ. και αυτό της μορφής του Σατύρου 0,495 μ. Το σωζόμενο ύψος του μικρού στηρίγματος είναι 0,58 μ. Το μεγάλο στηρίγμα σώζεται σε ύψος 0,67 μ. και έχει μέγιστη διά-

χώρος να διαμορφωθεί κατάλληλα και να αποδοθεί στο κοινό. Η μελέτη ανάδειξης και διαμόρφωσης ανατέθηκε ως ερευνητικό πρόγραμμα στον καθηγητή Γ. Βελένη, ενώ τη γενική εποπτεία από πλευράς ΙΣΤ' Εφορείας έχει η υπογράφουσα. Η επάνορα των εργασιών στην αρχαία αγορά οφείλεται αποκλειστικά στην αξέχαστη Ιουλία Βοκοτοπούλου, η οποία με την απαράμιλλη επιστημονική της διορατικότητα αντελήφθη τη σημασία της ένταξης της αγοράς στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό, στόχο τον οποίο πέτυχε τελικά με τη γνωστή διοικητική της ικανότητα, την επιμονή της στην αναζήτηση των απαραίτητων κονδυλίων και τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων. Για τις εργασίες των τελευταίων χρόνων, βλ. Γ. Βελένης, Ι. Βοκοτοπούλου, Δ. Κυριάκου, Ζ. Αλ. Σααγιάχ, Πρόγραμμα Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 5 (1991), σ. 247 κ.ε.· Ι. Βοκοτοπούλου, Π. Αδάμ Βελένη, Εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 7 (1993), σ. 321-328· G. Velenis - I. Vocotopoulou, The Roman Agora of Thessaloniki (ανακοίνωση στο XIV Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Tarragona 6-11 Σεπτεμβρίου 1993), (στον παρόντα τόμο, σ. 129 κ.ε.)· Γ. Βελένης, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Ωδείο-Cryptoporticus* (κείμενα), μελέτη στερεωτικών επεμβάσεων (τεύχος που υποβλήθηκε στο ΥΠΠΟ), Θεσσαλονίκη 1993· Γ. Βελένης - Π. Αδάμ Βελένη, Αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης κατά το 1994, *AEMΘ* 8 (1994) (υπό εκτύπωση)· Π. Αδάμ Βελένη - Δ. Καλιγγά - Μ. Κορρέας, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, Μελέτη διαμόρφωσης και χρήσεων, Θεσσαλονίκη 1995 (τεύχος που υποβλήθηκε στο ΥΠΠΟ).

³ Στο βάθος αυτό υπήρχε παχύ στρώμα καταστροφής με πολλά όστρακα αγγείων, πέτρες, συνδυετικά κονιάματα και κεραμίδια στέγης. Από τη διαμόρφωση του ανατολικού τοίχου του και τμημάτων του βόρειου και νότιου με κτιστές υποδοχές, υποθέτουμε ότι είναι πιθανό να βρισκόμαστε σε χώρο αρχειοθέτησης εγγράφων.

¹ Οι φωτογραφίες των εικ. 6 και 7 είναι του Κ. Τουτουντζίδη, φωτογράφου του Μουσείου Θεσσαλονίκης, και οι υπόλοιπες του φωτογράφου Μ. Στεφανίδη, εξωτερικού συνεργάτη της Εφορείας. Το στήσιμο σε βάση έγινε από τον Δ. Δημητριάδη, τεχνίτη γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Το γλυπτό όταν ήλθε στο φως διέσωξε έντονο κόκκινο χρώμα στα φύλλα και τους καρπούς των δύο κορμών του καθώς και στο λαγωβόλο. Το χρώμα διασώζεται τώρα αχνά σε ορισμένους μόνο καρπούς και με ελάχιστα ίχνη στο λαγωβόλο, αφού η μεταβολή των συνθηκών διατήρησης του γλυπτού επέφερε άμεση αλλοίωση πριν προλάβουν να επέμβουν οι συντηρητές.

² Από το 1990 άρχισε στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης μια δεύτερη περίοδος ανασκαφικών εργασιών με στόχο, μετά την αποπεράτωσή τους, ο

μετρο στο πάνω μέρος του 0,16 μ. Στην επάνω επιφάνεια του μεγάλου στηρίγματος υπάρχει τετράγωνος τόρμος πλευράς 0,04 μ. και βάθους 0,02 μ. Όλο το κάτω τμήμα του τραπεζοφόρου από το ύψος των γονάτων των μορφών λείπει, καθώς και το αριστερό χέρι του Διονύσου από το μέσον του βραχίονα. Έχει σπάσει επίσης το κεντρικό τμήμα του αντικειμένου που κρατάει ο Σάτυρος στο δεξί του χέρι. Η διατήρηση του υπόλοιπου σωζόμενου τμήματος είναι πολύ καλή. Υπάρχουν μόνο μικρές φθορές στην επιφάνεια του μαρμάρου στο αριστερό μέρος του προσώπου του Σατύρου. Ίχνη εργαλείου διακρίνονται στην πίσω πλευρά των μορφών και στο πίσω τμήμα των κορμών. Για την επεξεργασία στα μαλλιά του θεού και του συντρόφου του, καθώς και στο τσαμπί του ενός σταφυλιού χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι.

Το διακοσμητικό σύμπλεγμα αποτελούν οι μορφές του Διονύσου, στα δεξιά, και του Σατύρου, στα αριστερά, μπροστά από δύο ανισοϋψείς κορμούς δένδρων. Όλα είναι από ενιαίο κομμάτι μαρμάρου. Οι μορφές ενώνονται μεταξύ τους και στο πίσω μέρος του σώματός τους έχει αφεθεί τμήμα μαρμάρου που τις κρατάει στον ψηλότερο κορμό (εικ. 2). Ο τελευταίος φαρδαίνει προς τα πάνω (εικ. 3), καθώς εκφύεται ανάμεσα στις δύο μορφές και αποτελεί τον κατακόρυφο άξονα στον οποίο στερεωνόταν το οριζόντιο μέλος του τραπεζοφόρου. Ο χαμηλότερος κορμός βρίσκεται πίσω από τον Διόνυσο, ενώνεται με το μεγάλο κορμό και στηρίζει το χέρι του θεού. Γύρω από τους κορμούς τυλίγεται άμπελος με το χαρακτηριστικό πλατύ φύλλωμα και τους καρπούς της σε χαμηλό

Εικ. 1. Τραπεζοφόρο από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης (Μουσείο Θεσσαλονίκης, αριθ. ευρ. 19116).

ανάγλυφο στο μεγάλο κορμό (εικ. 4). Ένα τσαμπί σταφύλι και ένα φύλλο εκφύονται σχεδόν ολόγλυφα από ένα κλαδί που αγκαλιάζει το χαμηλότερο κορμό.

Εικ. 2. Η αριστερή όψη του τραπεζοφόρου.

Ο Διόνυσος παριστάνεται γυμνός και σε χαλαρή στάση. Γέρνει έντονα προς τα δεξιά του και υποβαστάζεται από τον Σάτυρο. Έχει το δεξί του πόδι σταυρωτά πάνω από το αριστερό. Το κεφάλι του

Εικ. 3. Η δεξιά όψη του τραπεζοφόρου.

είναι στραμμένο σχεδόν σε κατατομή προς την πλευρά που το δεξί του χέρι τυλίγεται γύρω από τον ώμο του Σάτυρου. Το αριστερό του χέρι ήταν ανασηκωμένο και ακουμπούσε στο κλαδί που εκφύεται από

Εικ. 4. Η πίσω όψη του τραπεζοφόρου.

το χαμηλό κορμό. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του αρμονικά και ήρεμα προδίδουν μια νωχελικότητα που εκφράζεται και με τη στάση όλου του σώματός του. Στο κεφάλι του φέρει στεφάνι από κισσόφυλλα. Τα μαλλιά του είναι δεμένα στον αυχένα σε χαμηλό κότσο, ενώ πάνω στους ώμους του πέφτουν προς το στήθος δύο μακρείς πλόκαμοι. Ένας ακόμη πλόκαμος έχει ξεφύγει πίσω και πέφτει στην πλάτη

του θεού. Οι όγκοι του σώματος διαγράφονται με σαφήνεια και έντονη πλαστικότητα. Ιδιαίτερα έξοργα διαμορφωμένη είναι η περιοχή του στήθους για να τονίζεται η θηλυπρέπειά του.

Ο Σάτυρος, γυμνός επίσης, παριστάνεται σε διασκελισμό (εικ. 5). Έχει το κεφάλι του έντονα στραμμένο προς το θεό, έτσι ώστε το πρόσωπό του να φαίνεται σχεδόν σε κατατομή. Με το δεξί κατεβασμένο χέρι του κρατάει λαγωβόλο, το πέρας του οποίου φθάνει μέχρι τον ώμο του. Το αριστερό του χέρι περνάει πίσω, κάτω από τη μασχάλη του θεού και τον αγκαλιάζει από τη μέση. Το πρόσωπο του Σατύρου αποδίδεται με φουσκωτά μάγουλα, σιμή μύτη και παχιά χείλη στα οποία διαγράφεται ένα χαμόγελο. Τα μάτια με έντονα στρογγυλούς βολβούς και καλογραμμένα βλέφαρα κοιτούν ορθάνοιχτα προς το θεό. Τα μαλλιά του είναι σγουρά, με ένα κεντρικό βόστρυχο πάνω από το μέτωπο, και τα αυτιά του ζωόμορφα. Στο πίσω μέρος του σώματός του, στο σημείο ένωσης των γλουτών, λαξεύεται πρόστυπα μία ουρά. Οι αναλογίες του σώματός του είναι αρμονικές και οι όγκοι έξοργα αποδοσμένοι, με όμοιο τρόπο όπως στον Διδυσο.

Η απόδοση των δύο μορφών εκφράζει απόλυτα την εσωτερική σχέση τους (εικ. 6). Τα σώματά τους, σχεδόν όμοια ως προς τις αναλογίες και τον καταμερισμό των όγκων, συμπλέκονται αρμονικά, ενώ οι χαλαρές κινήσεις τους περιγράφουν την κατάσταση θυμηδίας στην οποία έχουν περιέλθει. Το βλέμμα του Σατύρου προς το θεό δείχνει την αφοσίωσή του αλλά και το ύφος του τελευταίου, καθώς κοιτάζει τον πιστό του οπαδό, πάνω στον οποίο

στηρίζεται, προδίδει τρυφερότητα και εμπιστοσύνη.

Η ποιότητα του μαρμάρου, το θέμα και ο τρόπος απόδοσης του γλυπτού δείχνουν ότι πρόκειται για ένα έργο του αττικού εργαστηρίου. Μολονότι οι διονυσιακές συνθέσεις κυριαρχούν στα αττικά τραπεζοφόρα⁴, αυτό είναι το πρώτο εισηγμένο μνημείο του είδους, με το θέμα αυτό, που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη⁵. Τα άλλα δύο τραπεζοφόρα με παρόμοιο θέμα με προέλευση από την πόλη⁶ αποδίδονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο, από τη Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού⁷, και δεν έχουν καμιά απολύτως ομοιότητα με αυτό της αρχαίας αγοράς.

Ανάμεσα στη μεγάλη ομάδα των αττικών τραπεζοφόρων με θέματα από το διονυσιακό κύκλο, που συγκεντρώνεται στην αντίστοιχη μονογραφία της Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ο Διόνυσος απεικονίζεται με Σάτυρο σε 25 περιπτώσεις⁸. Το τραπεζοφόρο όμως της αρχαίας αγοράς σε μία μόνο περίπτωση έχει αρκετά κοινά στοιχεία με ένα⁹ από τα δημοσιευμένα αττικά τραπεζοφόρα, όπου ο θεός βρίσκεται δεξιά και στηρίζεται στον Σάτυρο αριστερά. Στην περίπτωση όμως αυτή ο τελευταίος έχει πολύ μικρότερο ύψος από το θεό, που σκύβει για να ακουμπήσει πάνω του. Παρόμοια στάση, σώμα έντονα γερμένο προς τα αριστερά, στάσιμο αριστερό σκέλος, άνετο δεξί και έντονη στροφή του

Εικ. 5. Οι μορφές του Διονύσου και του Σατύρου.

δης, ο Δίας, η Λήδα, ο Έρωτας και ηθοποιοί της Νέας Κωμωδίας· βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, 1985 (στο εξής: Στεφανίδου-Τιβεριού 1985), αριθ. 1, 10, 13, 14, 20, 22, αντίστοιχα. Επίσης για την αύξηση των αττικών τραπεζοφόρων και των σαρκοφάγων στη Θεσσαλονίκη μέσα στον 3ο αι., βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, σ. 191 και σημ. 693.

⁶ Στο πρώτο με αριθ. ευρ. ΜΘ 6192 απεικονίζεται ντυμένος Διόνυσος με Σάτυρο. Οι μορφές έχουν λαξευτεί στην μπροστινή πλευρά του στηρίγματος. Στο δεύτερο, αριθ. ευρ. ΜΘ 256, απεικονίζεται Διόνυσος με πάνθηρα. Και στην περίπτωση αυτή οι μορφές εκφύονται από τον ορθογώνιο πεσσίσκο του τραπεζοφόρου.

⁷ Στεφανίδου-Τιβεριού 1985, αριθ. 6 και 7.

⁸ Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, σ. 96-97 και αριθ. 44-68.

⁹ Ό.π., αριθ. 64.

⁴ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση, Η αττική ομάδα*, 1993, σ. 191-208 (στο εξής: Στεφανίδου-Τιβεριού 1993).

⁵ Στα αττικά τραπεζοφόρα με προέλευση από τη Θεσσαλονίκη απεικονίζονται ο Ηρακλής, ο Γανυμή-

Εικ. 6. Οι μορφές του Διονύσου και του Σάτυρου.

κεφαλιού έχει ο Διόνυσος και σε άλλα δύο τραπεζοφόρα¹⁰, όπου απεικονίζεται με Σάτυρο σε μία περίπτωση και με Πάνα και Σάτυρο στην άλλη.

Στα υπόλοιπα τραπεζοφόρα με θέμα τον Διόνυσο υποβασταζόμενο από Σάτυρο υπάρχουν αρκετές διαφορές. Ο θεός εικονίζεται κατά κανόνα στα αριστερά, και όχι στα δεξιά όπως στο τραπεζοφόρο της αρχαίας αγοράς, και ακουμπάει το υψωμένο δεξί χέρι του πάνω στο κεφάλι του¹¹ ή κρατάει κάνθαρο στο πλάι¹². Στα τραπεζοφόρα αυτά ο θεός συνήθως υποβαστάζεται από τον Σάτυρο¹³, ενώ σε ένα μνημείο¹⁴ βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από αυτόν στηριζόμενος μόνο στο αριστερό του χέρι¹⁵.

Οι δύο μορφές ακουμπούν συνήθως σε έναν ορθογώνιο πεσσίσκο και στις περισ-

σότερες περιπτώσεις αποτελούν συμπαγές κομμάτι με αυτόν. Σε ένα μόνο τραπεζο-

¹⁰ Ό.π., αριθ. 63 και 65.

¹¹ Έχει το χέρι υψωμένο σε έντεκα περιπτώσεις, βλ. ό.π., αριθ. 44-49, 52, 54, 55, 56, 60.

¹² Κάνθαρο κρατάει σε μία περίπτωση, βλ. ό.π., αριθ. 50. Κάνθαρο επίσης έχει και στο ένα από τα δύο τραπεζοφόρα της Θεσσαλονίκης, αυτό με αριθ. ευρ. ΜΘ 256 (ό.π., υποσημ. 6). Με κάνθαρο απεικονίζεται επίσης ο Διόνυσος στα αττικά τραπεζοφόρα με αριθ. 3, 4 και 26 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβερίου 1993.

¹³ Ό.π., αριθ. 45, 46, 47, 48, 49, 50, 64, 66, 68.

¹⁴ Ό.π., αριθ. 44.

¹⁵ Αντίστοιχα και σε παραστάσεις σαρκοφάγων δεν είναι συνηθισμένη η απεικόνιση του Διονύσου υποβασταζόμενου από Σάτυρο, βλ. F. Matz, *Die dionysischen Sarkophagen*, 1968, μέρος 1, πίν. 16-17, 18-20.

Εικ. 7. Η πάνω επιφάνεια του τραπεζοφόρου.

φόρο¹⁶ λαξεύονται ολόγλυφα, όπως σε αυτό της αρχαίας αγοράς. Ο Διόνυσος ακουμπάει το αριστερό του χέρι πάνω σε κορμό δένδρου, όπως στην περίπτωση της αρχαίας αγοράς, σε αρκετά τραπεζοφόρα όπου εικονίζεται μόνος του¹⁷. Τα δύο στηρίγματα, με μορφή κορμού δένδρου μάλιστα και τα δύο, δεν συνηθίζονται στα τραπεζοφόρα με διονυσιακά θέματα¹⁸ (εικ. 7).

Το τραπεζοφόρο της αρχαίας αγοράς αποτελεί χωρίς αμφιβολία ένα από τα καλύτερα δείγματα των αττικών τραπεζοφόρων με διονυσιακά θέματα. Οι ορθές αναλογίες των μορφών, η ισορροπία στις διαστάσεις τους, η προσεγμένη σύνθεση της στάσης τους και ο τρόπος λάξευσης της επιφάνειας του μαρμάρου προδίδουν ένα καλλιτέχνη ταλαντούχο. Η ανεύρεση του γλυπτού σε στρώμα που τοποθετείται χρο-

νολογικά, κυρίως από τους λύχνους του, στο τέλος του 2ου αι. και μέσα στον 3ο αι. μ.Χ. μας δίνει στοιχεία για μια ασφαλή χρονολόγησή του. Στην ένταξη του γλυπτού στον 3ο αι. συνηγορούν, εξάλλου, τόσο η απόδοση της μορφής του Διονύσου όσο και τα φουσκωτά, σχεδόν πρησμένα χαρακτηριστικά του προσώπου του Σατύρου¹⁹, στοιχείο που χαρακτηρίζει τα ύστερα δείγματα του είδους. Ο δημόσιος χαρακτήρας του χώρου στη νότια πτέρυγα της αρχαίας αγοράς δικαιολογεί την ύπαρξη ενός τόσο καλού ποιοτικά έργου. Φαίνεται πιθανό να τοποθετήθηκε εκεί όταν δημιουργήθηκε ο χώρος αυτός στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ., οπότε, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα και σε άλλους χώρους του συγκροτήματος, όλη η αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης αναδιοργανώθηκε²⁰.

¹⁶ Στην περίπτωση του αριθ. 44 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβερίου 1993.

¹⁷ Είναι οι περιπτώσεις των αριθ. 6, 10, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 27, 30 και 32 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβερίου 1993.

¹⁸ Αρκετές ομοιότητες με το ψηλό στήριγμα-κορμό του τραπεζοφόρου της αρχαίας αγοράς έχει το αντίστοιχο στον αριθ. 143 του καταλόγου της Στεφανίδου-Τιβερίου 1993 με τη Λήδα και τον κύκνο. Στα υπόλοιπα αττικά τραπεζοφόρα (ό.π., αριθ. 46, 48, 66, 129, 146, 148, 149, 160, 163, 180-183) με παρόμοιο κεντρικό στήριγμα, ο κορμός αποδίδεται πολύ διαφορετικά.

¹⁹ Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, σ. 227.

²⁰ Γενική αναδιοργάνωση πρέπει να έγινε κυρίως στην ανατολική πτέρυγα της αρχαίας αγοράς, με τη μετατροπή του μικρού βουλευτηρίου σε ωδείο. Η νέα αυτή οικοδομική φάση χρονολογήθηκε στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ. με τις επιγραφές που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση ως πλάκες δαπέδου της ορχήστρας του ωδείου (Γ. Βελένης, Επιγραφές από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1996 (υπό εκτύπωση)).

A TABLE SUPPORT FROM THE ANCIENT AGORA OF THESSALONIKI

POLYXENI ADAM VELENI

This article presents a marble Attic table support found in 1992 during the excavation of the east wing of the ancient agora of Thessaloniki. The sculpture depicts Dionysos supported by a Satyr, in a group which

is not very common in Attic table supports and sarcophagi. The table support is dated stratigraphically to the second half of the 3rd c. AD.

